

Krzysztof Lesiakowski

Uniwersytet Łódzki

ORCID ID: 0000-0002-6176-6064

OBLICZA WOJNY

TOM 3 • MIASTO I WOJNA

ŁÓDŹ 2021 • ISBN 978-83-8220-556-5 • s. 229-252

<https://doi.org/10.18778/8220-556-5.13>

OKUPACYJNE PIĘTNO APARAT INSTYTUCJONALNY III RZESZY W MIEŚCIE POWIATOWYM – CASUS SIERADZA 1939–1945

Streszczenie. Przed II wojną światową Sieradz był przeciętnym miastem powiatowym. W okresie niemieckiej okupacji i po włączeniu do III Rzeszy jego rola znacząco wzrosła. Wyrazem tego było stworzenie wielu instytucji, które odróżniały to miasto od innych ośrodków tej samej wielkości. Poza administracją powiatową, zarządem miejskim czy policją w Sieradzu funkcjonowała jeszcze placówka gestapo, obóz jeniecki i ciężkie więzienie karne. Poprzez te instytucje realizowała się niemiecka polityka okupacyjna. O specyfice Sieradza świadczyło także istnienie szpitala wojskowego i poligonu dla Wehrmachtu. Naziści opracowali również projekty głębokiej przebudowy miasta i upodobnienia go do niemieckich ośrodków miejskich. Wszystkie te instytucje i plany służyły wyłącznie interesom III Rzeszy.

Słowa kluczowe: II wojna światowa, niemiecka okupacja w Polsce, nazistowska administracja, Sieradz

Przed wybuchem II wojny światowej Sieradz był miastem rangi powiatowej. Żyło tu około 10 tys. mieszkańców. Nie było w nim dużego przemysłu i szczególnie rozwiniętej infrastruktury komunalnej. Można przyjąć, że było to przeciętne polskie miasto, które różniło się od innych tym, że na jego obszarze funkcjonowały koszary wojskowe i więzienie. Ta przeciętność rozumiana jako typowość lub wręcz pospolitość oraz wskazane powyżej dwie dodatkowe cechy, które nadawały Sieradzowi specyfikę, zachęcają do bliższego przyjrzenia się kwestii niemieckiej okupacji w tym mieście, która była konsekwencją przegranej kampanii wojennej z września 1939 r. Czy III Rzesza także postrzegала Sieradz w tej samej, dość przeciętnej, roli? Szybko okazało się, że było inaczej.

Z niemieckiego punktu widzenia istotne było chociażby położenie geograficzne Sieradza – dobra komunikacja z Łodzią, Wrocławiem i Poznaniem, a także niezbyt duże oddalenie od „starej” Rzeszy. Sygnalizowany problem badawczy, jako dość szeroki, zostanie jednak zawężony tylko do kwestii instalowania aparatu okupacyjnego, ze szczególnym uwzględnieniem administracji państwowo-politycznej, instytucji policyjnych i wojskowych oraz wspomnianego więzienia¹. To właśnie te instytucje miały największy wpływ na życie Sieradza, tym samym wywierając na nim okupacyjne piętno. Bez wątplenia wyznaczały one ramy, w jakich przebiegało życie miasta i jego mieszkańców podczas II wojny światowej. Instytucje te – jak się wydaje – rozbudowano w stopniu wykraczającym poza typowość, która cechowała powiatowy Sieradz przed II wojny. Potwierdzają to słowa jednego z mieszkańców tego miasta – Andrzeja Ruszkowskiego, wtedy małego dziecka: „Sieradz był w czasie wojny przepelniony Niemcami: urzędnikami, policjantami, gestapowcami z garnizonu i pobliskiego poligonu wojsk pancernych. W koszarach 31. Pułku Strzelców Kaniowskich i w szkole im. W. Reymonta przy Kościuszki mieściły się niemieckie szpitale wojskowe. Część Niemców sprowadzała rodziny, także dzieci, które miały obowiązek należenia do Hitlerjugend, dziewczęta do Bundu Deutscher Maedel”².

Badacz problematyki faszyzmu Czesław Madajczyk, analizując mechanizm funkcjonowania okupacji w Europie podczas II wojny światowej, napisał w jednym ze swoich monumentalnych dzieł, że „faszyzm niemiecki na ogół nie wyeliminował instytucji zastanych, uznał je w większości za nieodzowne; nie akceptował jedynie tych, które utrudniłyby mu walkę z wrogiem – wewnętrznym lub zewnętrznym”³. Tego stwierdzenia nie można jednak odnieść do obszarów państwa polskiego, które po klęsce wrześniowej zostały włączone do III Rzeszy. W tym wypadku państwo niemieckie uzurpowało sobie pełnię praw i w drodze jednostronnych aktów negowało polską państwowość na tych ziemiach, a w konsekwencji wprowadzało niemieckie instytucje polityczno-prawne i administracyjno-prawne oraz niemieckie prawo. Z tym, że administracja na ziemiach włączonych, w przeciwieństwie do tzw. starej Rzeszy (*Altreich*), od początku

¹ Na ten temat *vide*: K. LESIAKOWSKI, *Hitlerowcy w Sieradzu*, [w:] *Sieradz. Dzieje miasta*, red. K. LESIAKOWSKI, Łódź–Sieradz 2014, s. 57–76.

² <http://sieradz-praga.pl/wspomnienia-andrzeja-ruszkowskiego-z-lat-okupacji/> (dostęp: 11 VIII 2020).

³ C. MADAJCZYK, *Faszyzm i okupacje 1938–1945. Wykonywanie okupacji przez państwa Osi w Europie*, t. II: *Mechanizmy realizowania okupacji*, Poznań 1984, s. 165.

funkcjonowała według modelu wojennego – namiestnicy, landraci i przełożeni „samorządu” miejskiego⁴. Stąd celem poniższego tekstu jest ukazanie struktury aparatu państwowego i partyjnego, który okupant zbudował w Sieradzu. Poczynione ustalenia dowiodą, że III Rzesza miała wobec tego miasta ambitne plany, w tym jego przebudowę i upodobnienie do miast niemieckich, a wnioski ten prowadzi do ogólniejszej konstatacji – badania nad strukturą i funkcjonowaniem reżimu nazistowskiego na obszarach okupowanej Polski nie mogą się ograniczać tylko do największych miast czy wielkich obszarów (np. ziemie włączone do Rzeszy czy Generalne Gubernatorstwo), lecz powinny wkraczać na obszary uznawane za oddalone od politycznego centrum, w czym tkwi duży potencjał badawczy, który może się przyczynić do poszerzenia ogólnego poznania historycznego. Studium z dziejów miasta powiatowego – co jest przedmiotem niniejszej analizy – daje bowiem możliwość prowadzenia chociażby badań porównawczych, pozwalających wydobywać mniej znane aspekty niemieckiej okupacji.

Pierwsze patrole Wehrmachtu, które pojawiły się w Sieradzu 4 września 1939 r., zastały miasto prawie wyludnione. Nie było polskich władz, policji czy księży, a także zdecydowanej większości mieszkańców. Proboszcz parafii sieradzkiej, który także opuścił miasto, odnotował ten fakt bardzo wymownymi słowami: „uciekło prawie wszystko, co mogło. Zostało na czas boju, jak mówią, około dwustu ludzi zaledwie. Wszystko w panice uciekło”⁵. Niemcy oceniali, że na miejscu pozostało około 500 osób, a reszta uciekła⁶. Jednak po ustaniu walk na linii rzeki Warty i wycofaniu się Wojska Polskiego miasto szybko znów się zapełniło. W pierwszym rzędzie były to różne niemieckie formacje wojskowe ze swoim sprzętem, które w dużej liczbie zajmowały dawne koszary, blok oficerski, ale także domy prywatne, podwórza, ulice i rynek. W miejscowym szpitalu umieszczono lazaret dla rannych żołnierzy Wehrmachtu. Wkrótce do miasta zaczęli trafiać liczni polscy jeńcy wojenni, trwały też powroty rodowitych mieszkańców i przemieszczały się zastępy cywilów z innych miejscowości, zmierzających do swoich domów. W ten sposób zaczynał się w Sieradzu kilkuletni

⁴ F. RYSZKA, *Państwo stanu wojennego*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1985, s. 321–322.

⁵ W. POGORZELSKI, *Kronika wojny 1939 r.* [materiał niepublikowny w zasobie Powiatowej Biblioteki Publicznej w Sieradzu], k. 69v–70.

⁶ Archiwum Państwowe w Łodzi (dalej: APŁ), Szef Zarządu Cywilnego 8 Armii (dalej: SZC 8A), 21, Der Chef der Ziviverwaltung, Kriegswirtschaftliche Abteilung – Hauptsechbearbeiter Gewerbliche Wirtschaft, 8 IX 1939 r., k. 17.

okres niemieckiej okupacji, który – mówiąc skrótowo – oznaczał represje wobec ludności polskiej, zagładę żydowskich mieszkańców oraz działania na rzecz germanizacji miasta.

Administracja cywilna

Z chwilą wkroczenia oddziałów Wehrmachtu na ziemie polskie pełnię władzy na zajmowanych terenach przejmował dowódca niemieckich wojsk lądowych gen. Walter Brauchitsch, jednocześnie przekazując te uprawnienia poszczególnym dowódcom armii. Ponieważ powiat sieradzki we wrześniu 1939 r. zajmowały oddziały 8. Armii, stąd zręby okupacyjnej administracji na tym terenie były tworzone przez Szefa Zarządu Cywilnego tej armii (od 16 października 1939 r. Okręgu Wojskowego Łódź), Standartenführera SS dr. Harrego Craushaara. Na czele dotychczas istniejących urzędów powiatowych, miejskich i gminnych ustanowiono zarządy komisaryczne⁷.

W następstwie dekretów Adolfa Hitlera z 8 i 12 października 1939 r. o podziale zagarniętych ziem polskich Sieradz znalazł się na terenach włączonych do III Rzeszy. W związku z tym zlikwidowano przedwojenną nomenklaturę: odpowiednikiem gmin stały się obwody wiejskie (*Amtsbezirke*), a miast – obwody miejskie (*Stadtbezirke*). W tej sytuacji Sieradz jako *Stadtbezirke* Sieradz (następnie *Schieratz*) był siedzibą powiatu (*Kreis*), który wchodził w skład obwodu rejencyjnego, najpierw z siedzibą w Kaliszu, a od kwietnia 1941 r. w Łodzi (*Regierungsbezirk Litzmannstadt*). Natomiast rejencja była częścią Okręgu Rzeszy Kraj Warty (*Reichsgau Wartheland*)⁸.

Najwyższą władzą w Kraju Warty był namiestnik, który to urząd sprawował Artur Greiser. Niższe szczeble w hierarchii stanowili prezes rejencji łódzkiej, landraci powiatowi oraz komisarze obwodów miejskich i wiejskich. Niestety nie jest znane nazwisko niemieckiego komendanta wojskowego Sieradza, który sprawował swoją funkcję w okresie zarządu wojskowego. Po jego zakończeniu, 25 października 1939 r., najważniejszą lokalną władzą niemieckiej administracji cywilnej, czyli komisarycznym landratem (odpowiednikiem starosty

⁷ J. BARANOWSKI, *Hitlerowska administracja ogólna w Sieradzkim*, „Biuletyn Okręgowej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu Instytutu Pamięci Narodowej” 1994, t. 3, s. 18–19.

⁸ *Ibidem*, s. 20–22.

powiatowego), został dr Friedrich Rippich, berliński urzędnik w randze radcy rządowego, jednocześnie wysoki funkcjonariusz SS. Formalnie skierowany do Sieradza 1 września 1939 r., w praktyce obowiązki służbowe na miejscu miał podjąć 10 września⁹. Swoją funkcję sprawował do 3 listopada 1941 r. Zastąpił go L. Pfeifer (pełnego brzmienia imienia nie ustalono), były zarządca powiatu łęczyckiego, który pełnił ten urząd do końca okupacji¹⁰.

Landrat sieradzki, którego zwierzchnikiem był prezes rejencji, miał stosunkowo rozległe kompetencje. Wynikało to z faktu, że pełnił on także funkcję kierownika powiatowych struktur Narodowosocjalistycznej Niemieckiej Partii Robotniczej (*Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei* – NSDAP), co w „starej Rzeszy” było wyjątkowe. W tym zakresie landrat podlegał bezpośrednio gauleiterowi Kraju Warty w Poznaniu. Jako władza policyjna nadzorował też działalność policji i żandarmerii, z wyjątkiem placówki gestapo (*Geheime Staatspolizei*). Przysługiwały mu również uprawnienia „wodza wspólnoty”, czyli nazistowskiego zwierzchnika lokalnego „samorządu”. Ponadto na tych obszarach podlegały mu też urzędy administracji specjalnej: finansowe (*Finanzamt*), pracy (*Arbeitsamt*), wymiar sprawiedliwości, ekspozytury Urzędu Powierniczego – Wschód i placówki niemieckiej listy narodowej I instancji (*Deutsche Volksliste*). Swoje uprawnienia landrat wykonywał za pośrednictwem urzędu starosty powiatowego (*Landratsamt*) o odpowiednio rozbudowanej strukturze¹¹. Początkowo jego siedzibą był budynek przedwojennego starostwa. Następnie landratura zajęła gmach gimnazjum i liceum. Należy liczyć się z tym, że wynikało to ze znacznej rozbudowy kadrowej tego urzędu.

Jeśli chodzi o zwierzchników obwodów miejskich (*Stadtbezirk*) to trzeba powiedzieć, że byli oni powoływani przez namiestnika okręgu Rzeszy, w przypadku Sieradza, namiestnika Kraju Warty lub prezesa rejencji, po uprzednim zasięgnięciu opinii odpowiedniego landrata. Ten ostatni dokonywał także aktu

⁹ APŁ, SZC 8A, 5a, Ausweise der Angestellten und Aufenthaltsbescheinigungen der Beamten, 1939 r., k. 2–3; *ibidem*, Prezes Rejencji Łódzkiej (dalej: PRE), 231, Verzeichnis der Beamten und Angestellten bei der staatlichen Verwaltung des Landratsamtes Sieradz, 23 V 1940 r., k. 39; Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Oddział w Łodzi (dalej: AIPN Łd), GK 759/9, Namentliche Aufstellung sämtlicher SS-Führer, 11 IX 1941 r., k. 85.

¹⁰ Według niektórych danych miał zacząć urzędowanie dopiero od początku 1942 r. *Vide*: M. CYGAŃSKI, *Powiat sieradzki w latach okupacji hitlerowskiej 1939–1970*, „Rocznik Łódzki” 1970, t. 14, s. 96.

¹¹ J. BARANOWSKI, *op. cit.*, s. 24–25.

nominacji. Komisarze byli urzędnikami landratury i przez nią byli opłacani. Urzędnicy ci kierowali całą administracją ogólną w powierzonych im obwodach, a także stanowili miejscową władzę policyjną (podlegała im miejscowa policja) oraz byli urzędnikami stanu cywilnego. Kierowali całokształtem gospodarki miejskiej, nadzorowali opiekę społeczną, sprawy budownictwa, podatków oraz meldunkowe. W październiku 1940 r. sieradzki urząd obwodowy (miejski) z siedzibą przy Rathausstrasse 12 (dawniej ul. Warcka) składał się z ośmiu komórek: 1) zarządu ogólnego (*Hauptverwaltung*), 2) kasy miejskiej (*Stadtkämmereikasse*), 3) opieki społecznej (*Wohlfahrtsamt*), 4) podatków (*Steueramt*), 5) budownictwa (*Bauamt*¹²), 6) meldunków (*Einwohnermeldeamt*), 7) rzeźni miejskiej (*Schalachthof*), 8) gospodarki (*Wirtschaftsamt*). Należy podkreślić, że od początku 1942 r. Sieradz, Wieluń i Zduńska Wola (od 1 kwietnia) zostały objęte niemiecką ustawą gminną z 1935 r. Nie oznaczało to jednak wzrostu znaczenia administracji miejskiej¹³. W realiach reżimu nazistowskiego najbardziej widoczną oznaką wprowadzonej zmiany było zastąpienie urzędu komisarza miejskiego urzędem burmistrza.

Funkcję komisarza, a następnie burmistrza Sieradza, sprawowali: Albert Dressler (inna pisownia: Dreßler), miejscowy Niemiec, mianowany na ten urząd przez komendanta garnizonu (*Ortskommendant*) sieradzkiego Wehrmachtu, nie później niż 8 września 1939 r.¹⁴ Na początku 1940 r. został usunięty, co związane jest z popełnieniem przez niego bliżej nieokreślonych nadużyć. W marcu zastąpił go Niemiec z Rzeszy (*Reichsdeutsch*), berliński drukarz Erich Garnies. Po roku nastąpiła kolejna zmiana. Tym razem do Sieradza przysłano reichsdeutscha Hansa Trieschmanna, który do 1939 r. był burmistrzem Polic, a już po wybuchu wojny zarządzał Krotoszynem i Brzeziniami. Objął on swój urząd 3 marca 1941 r. Ponieważ po dwóch latach został powołany do wojska, w marcu

¹² Ten wydział odpowiadał m.in. za opracowywanie planów przebudowy Sieradza i upodobnienia go do miast w III Rzeszy. Szerzej: K. LESIAKOWSKI, *Hitlerowskie plany przebudowy Sieradza*, „Dzieje Najnowsze” 2015, nr 1, s. 45–59.

¹³ J. BARANOWSKI, *op. cit.*, s. 21, 26; S. NAWROCKI, *Policja hitlerowska w tzw. Kraju Warty 1939–1945*, Poznań 1970, s. 91; APŁ, PRL, 263, Bedarfs-Nachweisung des Personals der Stadt und Amtsbezirke im Kreise Sieradz, 2 X 1940 r., k. 134.

¹⁴ Urodzony 5 II 1890 r. syn farbiarza Karola i Anny z domu Reinsterin. Przed wojną działacz prostanacyjnego Związku Strzeleckiego w Sieradzu i właściciel farbiarni znajdującej się przy ul. Zamkowej 16. Znał biegle język polski, niemiecki i rosyjski. Posiadał trzech synów, którzy przed wojną uczęszczali do sieradzkiego gimnazjum. *Vide*. J. MILCZAREK, *Eksterminacja ludności polskiej i ruch oporu w Sieradzu w okresie okupacji hitlerowskiej*, Sieradz 1988, s. 6, 56.

1943 r. zastąpił go Erich Recke, uprzednio komisarz obwodowy w Rossoszycy i Bartochowie w powiecie sieradzkim¹⁵.

Z powyższego wynika, że struktura niemieckiej administracji cywilnej w Sieradzu była konsekwencją faktu włączenia go do Rzeszy. To oznaczało chociażby dążenie do obsadzania najważniejszych stanowisk Niemcami – z uwagi na niewielką mniejszość niemiecką w tym mieście konieczne było sięganie po kadry z głębi państwa niemieckiego.

Policja, żandarmeria i gestapo

Jeśli chodzi o początki tworzenia niemieckiej policji w Sieradzu, to należy zwrócić uwagę na fakt, że do 17 września 1939 r. w mieście stacjonował sztab i część sił jednego z batalionów policji porządkowej. Później siły policyjne zmniejszono do jednego plutonu. Z tym faktem łączyć należy zawiązywanie się miejscowej komórki tzw. policji gminnej¹⁶. Burmistrzowi A. Dresslerowi i jego pomocnikowi Alfredowi Herzke, z braku miejscowych Niemców, udało się do tej formacji zaangażować także grupę około 10 miejscowych Polaków – jak to określił Jan Milczarek – o niskim poziomie uświadomienia narodowego i wywodzących się z marginesu społecznego. Formacja ta była nieumundurowana, ale posiadała stosowne opaski, legitymacje i broń. Jej siedziba znajdowała się w budynku na rogu sieradzkiego rynku i ul. Kościuszki. To, iż osoby tworzące pomocniczą policję znały dobrze miejscowe warunki, było bardzo niebezpieczne dla polskich i żydowskich mieszkańców¹⁷. Wiosną 1940 r. ich zadania przejęła regularna policja niemiecka, w części oparta jednak na dotychczasowych policjantach pomocniczych (*Hilfspolizisten*), ale wyłącznie narodowości niemieckiej. W połowie tego roku wydane zostały stosowne rozkazy dotyczące wzmocnienia sił policyjnych tego typu funkcjonariuszami, oczywiście po ich dokładnym sprawdzeniu.

¹⁵ AIPN Łd, Ds. 118/67, Notatka dotycząca władz okupacyjnych miasta Sieradza i powiatu sieradzkiego, 29 IX 1981 r., k. 216. M. CYGAŃSKI, *op. cit.*, s. 97–98; C. JABŁOŃSKI, *Lata okupacji hitlerowskiej w Brzezinach 1939–1945*, [w:] *Brzeziny. Dzieje miasta*, red. K. BADZIAK, Łódź–Brzeziny 1997, s. 360.

¹⁶ APŁ, SZC 8A, 10a, Mjr Kegel an den Inspekteur der Ordnungspolizei in Breslau, 18 IX 1939 r., k. 82; *ibidem*, Mjr Kegel an den Inspekteur der Ordnungspolizei in Breslau, 24 IX 1939 r., k. 93.

¹⁷ J. MILCZAREK, *op. cit.*, s. 6.

Na terenie miasta tej wielkości co Sieradz do pilnowania porządku w pierwszym rządzie przeznaczona była policja ochronna (*Schupo*), której placówka (*Schutzpolizei-Dienstabteilung*) miała siedzibę przy Rathausstrasse. Nie stanowiła ona odrębnego urzędu, jak w większych miastach, ale działała przy okupacyjnym magistracie, a komisarz miejski, a później burmistrz Sieradza, był jej zwierzchnikiem. W wytycznych dla tej formacji z września 1939 r. napisano, że jej zadaniem na nowych terenach był taki rodzaj aktywności, żeby „ludność polska miała zawsze przed oczyma mocną policję” oraz zwalczanie wszelkich niepokojów i zamieszek¹⁸. Trudno jest podać, jaki był stan etatowy sieradzkiej schupo. Według danych z 28 sierpnia 1940 r. było tu 15 funkcjonariuszy, w tym 6 policjantów pomocniczych¹⁹.

W Sieradzu funkcjonowała też komórka policji kryminalnej, tzw. kripo, a dokładniej posterunek zamiejscowy (*Kriminal-Aussenpost*). Oznacza to, iż była to mniejsza komórka od ekspozytury (zatrudniały one powyżej 10 osób), które powołano w Kaliszu i Pabianicach²⁰. Została ona powołana 1 lutego 1941 r. O fakcie jej powstania świadczą wnioski komisarza E. Garniesa do PRŁ o przyznanie środków na wyposażenie. Siedziba kripo znajdowała się w tym samym budynku co policji ochronnej przy Rathausstrasse 3. Na jej czele – według J. Milczarka – stanął starszy asystent kripo Reutsche (imienia nie ustalono), ale nie można wykluczyć, że kierował nią wyższy asystent kryminalny (*Kriminal-Oberassistent*) Gerhardt Jasper, którego nazwisko widnieje na dokumentach dotyczących zakupu mebli, sprzętu fotograficznego, zatrudnienia tłumacza przez sieradzką placówkę kripo. Ta formacja policyjna zajmowała się głównie przestępczością kryminalną (m.in. zabójstwa, rabunki, szantaż, włamania i oszustwa, fałszowanie pieniędzy, prostytutcja) i gospodarczą (m.in. potajemny ubój, nielegalny handel, nadużycia w obrocie kartkami żywnościowymi i ubraniowymi, podrózkowanie bez przepustek), ale także ściagała uciekinierów z więzień i obozów czy usiłowała zwalczać przypadki tzw. hańbienia rasy niemieckiej²¹. W praktycznej

¹⁸ Archiwum Państwowe w Łodzi Oddział w Sieradzu (dalej: APŁ OS), Akta Miasta Sieradza (dalej: AMS), 81, Aufbau der Pol[izei] Batalione in den besetzten Ostgebieten, 29 XI 1939 r., karta bez paginacji.

¹⁹ AIPN Łd, GK,707/55, Stellenverhältnis, 28 VIII 1940 r., k. 87.

²⁰ M. CYGAŃSKI, *Policja kryminalna i porządkowa III Rzeszy w Łodzi i rejencji łódzkiej (1939–1945)*, „Rocznik Łódzki” 1972, t. XVI, s. 31, 33.

²¹ J. MILCZAREK, *op. cit.*, s. 9; AIPN Łd, GK 707/870, Abschaffung von Einrichtungsgegenstände für das Büro der Kriminalpolizei, 3 II 1941 r., k. 25.

działalności kripo było więc narzędziem wykorzystywanym przez okupanta do zwalczania żywołu polskiego, cygańskiego czy żydowskiego, a nie tylko czynów kryminalnych.

Na terenie Sieradza miała swoje placówki także niemiecka żandarmeria. Chodzi o powiatową jednostkę żandarmerii (*Gendarmerie-Kreis*)²² i posterunek żandarmerii (*Gendarmerie-Posten*). Wspomniana powiatowa jednostka żandarmerii mieściła się w dawnym budynku powiatowej komendy polskiej Policji Państwowej Am Markt 17 (Rynek), a następnie w landraturze przy Krummestrasse 1 (ul. Pułaskiego/Żwirki i Wigury). Natomiast posterunek żandarmerii znajdował się przy Brückenstrasse 3 (ul. Warszawska)²³. Należy jednak zaznaczyć, że żandarmeria zasadniczo przeznaczona była do działań w miejscowościach liczących poniżej 5 tys. osób, czyli na terenach, gdzie nie istniały posterunki schupo. Jej funkcjonariusze, obok wypełniania zwykłych obowiązków policyjnych związanych z utrzymaniem porządku, wykonywali też zadania wynikające z polityki nazistowskiej wobec Kraju Warty. Uczestniczyli w germanizacji tych ziem, wysiedlaniu ludności polskiej i żydowskiej, obławach, rewizjach, ściąganiu kontyngentów od chłopów, zwalczaniu nielegalnego handlu i uboju zwierząt, zabronionego przemiatu zboża oraz innej niedozwolonej wytwórczości rzemieślniczej.

Niemieckimi formacjami policyjnymi, które nie podlegały władzy komisarza miejskiego/ burmistrza Sieradza, były Służba Bezpieczeństwa Rzeszy (*Sicherheitsdienst*) i Tajna Policja Państwowa (*Geheime Staatspolizei*). O pierwszej z tych formacji można jedynie powiedzieć, że w latach 1940–1941 miejscowa placówka (*Ausenstelle*) znajdowała się przy Kirchstrasse 15 (ul. Kolegiacka). Co ciekawe, w oryginalnym, sporządzonym przez okupanta, zestawieniu urzędów funkcjonujących w Sieradzu na dzień 1 lutego 1943 r. nie odnotowuje się istnienia komórki Służby Bezpieczeństwa w Sieradzu²⁴. Nie można wykluczyć, że w tym wypadku chodziło o jej głębsze utajnienie.

Znacznie więcej wiadomo na temat sieradzkiej placówki gestapo, a to za sprawą terroru wobec szerokich kręgów mieszkańców Sieradza i powiatu. Swoją siedzibę miała ona w budynku przy Breslauerstrasse 21 (ul. Legionów).

²² M. CYGAŃSKI, *Policja kryminalna i porządkowa...*, s. 60.

²³ J. MILCZAREK, *op. cit.*, s. 9.

²⁴ M. CYGAŃSKI, *Powiat sieradzki w latach...*, s. 98; J. MILCZAREK, *Powiat sieradzki w świetle źródeł hitlerowskich z lat 1939–1945*, „Sieradzki Rocznik Muzealny” 1991/1992, t. 8, s. 169.

Powstanie kilkuosobowej sieradzkiej komórki gestapo (*Aussendienststelle/Außen-dienststelle*), która podlegała gestapo w Łodzi²⁵, należy wiązać z marcem 1941 r. Wtedy Urząd Bezpieczeństwa Rzeszy zdecydował o przeniesieniu do Sieradzu grupy funkcjonariuszy gestapo z Niemiec do Sieradza. Na czele placówki stanął wyższy asystent kryminalny (*Kriminaloberassistent*) Leo Stalinski, który dotąd pracował w Münster²⁶. W październiku 1944 r. zastąpił go kryminalny inspektor Lipfert (imienia nie ustalono). Po wojnie był poszukiwany przez polski wymiar sprawiedliwości jako podejrzany o popełnienie przestępstw wojennych²⁷. Z całą pewnością placówka gestapo świadczyła o specyfice Sieradza w czasie okupacji i dużej randze miasta z punktu widzenia interesów III Rzeszy.

NSDAP i jej przybudówki

Obok administracji państwowej i miejskiej, w Sieradzu istniała jeszcze administracja partyjna. Na obszarze Kraju Warty wpływy NSDAP były wyjątkowo silne, gdyż tutaj szczególnie mocno przenikały się funkcje administracyjne z partyjnymi. Przy Bahnhofstrasse 20 (ul. Polskiej Organizacji Wojskowej) miał swoją siedzibę Zarząd Powiatowy (*Kreisleitung*) NSDAP, kierowany przez landrata (*Kreisleitera*). Komórki terenowe partii to 13 organizacji miejscowych NSDAP (*Ortsgruppen*), w tym jedna w Sieradzu, mająca swoją siedzibę przy Brückenstrasse 1. Według stanu z 1 lutego 1943 r. Ortsgruppenleiterem był burmistrz H. Trieschmann, a jego zastępcą i skarbnikiem Kurt Hecker²⁸. To pozwala sądzić, że na jej czele zawsze stał zwierzchnik administracji miejskiej. NSDAP były podporządkowane liczne organizacje, które tworzyły sieć wpływów partii nazistowskiej (*vide* tabela na sąsiedniej stronie).

²⁵ AIPN Łd, 1/8397, Reichssicherheitsamt an die Staatspolizeistelle in Litzmannstadt, 2 IV 1941 r., k. 5.

²⁶ AIPN Łd, 1/8397, Versetzung der von Staatspolizeistellen des Altreichs abgeordneten Beamten, 22 III 1941 r., k. 1, 3.

²⁷ AIPN Łd, 1/559, Wykaz poszukiwanych przestępców wojennych z Sądu Grodzkiego w Sieradzu, 19 III 1946 r., k. 14; *ibidem*, GK 164/225 t. 2, Polska Misja Wojskowa Badania Zbrodni Wojennych w Brytyjskiej Strefie Okupacyjnej Niemiec do Delegata Rządu do UNWCC w Londynie, 5 III 1948 r., k. 2.

²⁸ M. CYGAŃSKI, *Powiat sieradzki w latach...*, s. 99; Muzeum Okręgowe w Sieradzu (dalej: MOS), 248, Dienststellenverzeichnis des Kreises Schieratz nach dem Stand vom 1. Februar 1943, karty bez paginacji.

Tabela 1

**Zestawienie nazistowskich organizacji podporządkowanych NSDAP
w Sieradzu w latach niemieckiej okupacji**

Lp.	Nazwa organizacji	Adres siedziby
1.	Związek Niemieckich Dziewcząt (<i>Bund Deutsche Mädel</i> – BDM)	Kirchstrasse 7
2.	Młodzież Hitlera (<i>Hitler-Jugend</i> – HJ)	Kirchstrasse 7
3.	Młode Dziewczęta (<i>Jung-Mädel</i> – JM)	Kirchstrasse 7
4.	Narodowo-Socjalistyczny Związek Kobiet (<i>NS-Frauenschaft</i>)	w budynku landratury ^a
5.	Narodowo-Socjalistyczny Korpus Kierowców (<i>Nationalsozialistisches Kraftfahrkorps</i> – NSKK)	Hauptstrasse (ul. Dominikańska) ^b
6.	Oddziały Szturmowe 147 Pułk SA (<i>Sturmabteilungen</i> – <i>Standarte</i>)	Bahnhofstrasse 44
7.	Oddziały Szturmowe – II Batalion SA (<i>Sturmabahn II</i>)	Brückenstrasse 6
8.	Oddziały Szturmowe – 11 Kompania SA (<i>Sturm 11</i>)	Brückenstrasse 6
9.	Sztafety Ochronne – 4/113 Kompania SS (<i>Schutzstaffeln</i> – <i>Sturm</i>)	Kirchstrasse 8
10.	Sztafety Ochronne – Sztab Pracy SS (<i>Arbeitsstab</i>)	brak danych adresowych
11.	Filia (<i>Nebenstelle</i>) Urzędu Etniczno-Niemieckiego (<i>Volksdeutsche Mittelstelle</i>)	Hauptstrasse (w klasztorze siostr urszulanek)

^a Komórka powiatowa tej organizacji znajdowała się w Zduńskiej Woli, a w Sieradzu w landraturze było jedynie jej przedstawicielstwo.

^b Dawniej ul. Dominikańska. Brak dokładniejszych danych adresowych.

Źródło: MOS, 248, Dienststellenverzeichnis des Kreises Schieratz nach dem Stand vom 1. Februar 1943, karty bez paginacji.

Obok tych przybudówek NSDAP, na terenie Sieradza miały swoją siedzibę powiatowe komórki narodowo-socjalistycznego związku lekarzy, nauczycieli, techników, urzędników czy skupiającego rolników. Warto jednak nadmienić, że niektóre miały jednak swoje siedziby powiatowe poza Sieradzem, obok wspomnianej już NS-Frauenschaft był to Niemiecki Front Pracy (*Deutsche*

Arbeitsfront), narodowo-socjalistyczna Pomoc Społeczna (*Volkswohlfahrt*) oraz Narodowo-socjalistyczna Pomoc Ofiarom Wojny (*Nationalsozialistische Kriegs-Opfer Versorgung*)²⁹. Wynikało to z względnej słabości żywołu niemieckiego na obszarze miasta Sieradza w porównaniu np. ze Zduńską Wolą. Czynniki te musiał też rzutować na liczebność i działalność wymienionych organizacji.

Podane informacje o komórkach NSDAP i organizacjach przez nią kontrolowanych niewątpliwie poszerzają wiedzę o niemieckiej okupacji, gdyż ukazują kwestie rzadziej podejmowane w badaniach historycznych. Koncentrują się one częściej na instytucjach związanych z terrorem wobec ludności polskiej i żydowskiej niż z nazistowską propagandą oraz polityką skierowaną wobec własnych obywateli – w tym wypadku na terenach okupowanej Polski.

Instytucje wojskowe w Sieradzu

W mieście z przedwojennym zapleczem koszarowym powstały też niemieckie instytucje wojskowe. Sieradz znalazł się na terenie XXI Okręgu Wojskowego (*Wehrkreis*) w Poznaniu. Funkcjonowały tu komórki właściwe dla zaplecza armii – garnizonowe, poborowe, kwatermistrzowskie, oraz – to wyróżniało Sieradz spośród innych miast – poligon wojskowy z odpowiednim dowództwem. Wojskowe instytucje, które miały swoje siedziby w Sieradzu według stanu z początku 1943 r. ukazuje tabela 2³⁰.

Tabela 2

Instytucje wojskowe istniejące w Sieradzu według stanu z początku 1943 r.

Lp.	Nazwa instytucji	Adres siedziby
1.	Dowództwo Garnizonu Wojskowego (<i>Heeresstandortverwaltung</i>)	Brückenstrasse 8
2.	Wojskowy Urząd Meldunkowy (<i>Wehrmeldeamt</i>)	Bahnhofstrasse 31

²⁹ M. CYGAŃSKI, *Powiat sieradzki w latach...*, s. 99–100.

³⁰ MOS, 248, Dienststellenverzeichnis des Kreises Schieratz nach dem Stand vom 1. Februar 1943, karty bez paginacji.

Lp.	Nazwa instytucji	Adres siedziby
3.	Wojskowy Urząd Budowlany (<i>Heeresbauamt</i>)	Hauptstrasse (w klasztorze sióstr urszulanek)
4.	Wojskowy Urząd Zaopatrzeniowy (<i>Heeresverpflegungsamt</i>)	Schillerpromenade 23 ^a
5.	Komendantura Poligonu Wojskowego (<i>Kommandantur des Truppenübungsplatzes</i>)	Am Markt 14
6.	Okręg Dóbr Wojskowych (<i>Heeresgutsbezirk</i>)	Brückenstrasse 8
7.	Rezerwowo Szpital Wojskowy (<i>Reserve-Lazaret</i>) ^b	Kasernestrasse 44 ^c

^a Dawniej ul. Kościuszki.

^b Brak potwierdzenia istnienia tej placówki w wykorzystywanym dokumencie zawierającym spis stanowisk służbowych w powiecie Sieradz według stanu na dzień 1 lutego 1943 r. Istnieją jednak inne przesłanki źródłowe, które potwierdzają funkcjonowanie lazaretu w dawnych koszarach 31 pSK przez cały okres okupacji. Vide: J. MILCZAREK, *Powiat sieradzki w świetle...*, s. 169; S.P.A. JASKULANKA, *Kronika okupacyjna klasztoru sióstr urszulanek w Sieradzu (zapiski kronikarskie i wspomnienia 1939–1945)*, Niepokalanów 1993, s. 243.

^c Dawniej ul. 31 Pułku Strzelców Kaniowskich.

Źródło: MOS, 248, Dienststellenverzeichnis des Kreises Schieratz nach dem Stand vom 1. Februar 1943, karty bez paginacji.

Charakteryzując wojskowe oblicze Sieradza, nie sposób nie wspomnieć o poligonie, który Wehrmacht utworzył na południe od miasta. Miał on powierzchnię około 320 km². Przygotowania do jego zbudowania podjęto już w 1940 r., co wiązało się z potrzebą usunięcia z tego obszaru ludności polskiej w liczbie prawie 21 tys. Generał Friedrich-Wilhelm Liegmann, stojący na czele komendantury poligonu od października 1940 r. do listopada 1943 r., kwaterował w pałacu Danielewiczów na sieradzkiej Poświętnej Górze.

Proces tworzenia poligonu rozpoczął się najprawdopodobniej wiosną 1941 r., ponieważ w trakcie zimy niemożliwe było wykonywanie prac ziemno-budowlanych. Pierwszymi obiektami utworzonymi na terenie *Truppenübungsplatz Schieratz* (TrUPl) miały być baraki obozu jenieckiego. Przebywali tu w niedużej liczbie jeńcy z armii brytyjskiej, francuskiej i sowieckiej – tych było najwięcej. Obóz ten, powstały najprawdopodobniej jesienią 1940 r., był – obok zmuszanych do pracy Polaków – głównym zapleczem taniej siły roboczej wykorzystywanej do budowy poligonu. Pierwszym komendantem był wspomniany gen. mjr F.W. Liegmann (ur. 1890). Funkcję tę pełnił od 31 października 1940 r.

do 30 listopada 1943 r. Po nim stanowisko komendanta poligonu objął Austriak gen. mjr Josef Gerstmann (ur. 1886), wcielony do Wehrmachtu w ramach *Anschlussu* z 1938 r. W trakcie pierwszych lat wojny pełnił on funkcję komendanta poligonów we Francji. Do Sieradza przybył w listopadzie 1943 r. jako pracownik sztabu komendatury, aby 1 grudnia tego roku objąć urząd komendanta. Niestety nie udało się ustalić dokładnej daty przeniesienia gen. J. Gerstmann z Sieradza. Musiało to jednak nastąpić dość szybko, bo w pierwszym półroczu 1944 r. ponownie przejął zarząd nad poligonem we Francji. Kolejnym komendantem TrUPL był wymieniany w źródłach i literaturze gen. von Roude. Niestety nie można podać bliższych personaliów tej osoby, w tym i daty opuszczenia Sieradza³¹.

Podjęte w latach 1941–1942 prace stanowiły spore wyzwanie inżynieryjne i organizacyjne, jednakże efektem było powstanie systemu baraków mieszkalnych, magazynów, garaży, strzelnic. Z relacji i zeznań świadków wynika, że infrastruktura poligonowa tworzona była na zlecenie Wehrmachtu przez firmy cywilne.

Najistotniejszym elementem poligonu był plac ćwiczeń dla jednostek niemieckich. Jego najważniejsze elementy to cztery strzelnice „zwykłe” (przeznaczone do strzelań z broni lekkiej, składające się wyłącznie z wałów ziemnych) oraz dwie strzelnice ufortyfikowane (przeznaczone do strzelań z broni dużego kalibru)³². Za potwierdzone należy uznać, że zasadniczo na poligonie szkoliły się oddziały niemieckich grenadierów (*Grenadiere*) oraz saperów (*Pioniere*), np. 363. Infanterie-Division, 578. Volks-Grenadier-Division, Grenadier-Rgt. 316, Sturmgeschütz-Ersatz-Abteilung 200, Panzerjäger-Abt. 1578, Sturmgeschütz-Abt. 1193, Pionier-Btl. 1578, Artillerie-Rgt. 1578, SS-8 Kav. Rgt. Galatz. Prawdopodobnie odbywały się też ćwiczenia artylerii przeciwpancernej. Wszystkie inne przekazy, przykładowo o ćwiczeniach pododdziałów pancernych, nie znajdują potwierdzenia. Tak samo należy zakwalifikować powojenne świadectwa, że pod koniec wojny armia niemiecka zdecydowała się wykorzystać poligon do doświadczeń z bronią raketową V-1. W jego kierunku miało być wystrzelonych około 100 takich rakiet³³.

³¹ M. SZERER, *Poligon niemiecki pod Sieradzem*, „Na Sieradzkich Szlakach” 2010, nr 1, s. 28.

³² *Ibidem*, s. 29–30.

³³ AR, *Poligon wojskowy*, [w:] *Leksykon miasta Sieradza* (dalej: LMS), red. S.T. OLEJNIK, Sieradz 2006, s. 259–261; *Szkutula piórem rzeźbiona Jana Matusiaka z Sieradza*, t. 5: 1995–1999, karty bez paginacji [materiał niepublikowany w zasobie Powiatowej Biblioteki Publicznej w Sieradzu];

Wspomniane wątpliwości, poza decydującym czynnikiem – brakiem potwierdzenia w wiarygodnych źródłach, wzmacniają jeszcze dwie bardzo istotne okoliczności: w obrębie funkcjonował tzw. obwód dóbr wojskowych Sieradz (*Heeresgutbezirk Schieratz*) – inaczej mówiąc, rodzaj majątku ziemskiego pod zarządem wojskowym; teren poligonu nie był zabezpieczony żadnym stałym ogrodzeniem (np. drutem kolczastym), choć przy większych drogach wlotowych ustawiono strażnice ze szlabanami, wstęp wiązał się z koniecznością posiadania odpowiedniej przepustki, granice obszaru patrolowała żandarmeria.

Te dwie okoliczności dowodzą, że sieradzki poligon nie był obiektem wojskowym intensywnie użytkowanym, a z pewnością nie przeprowadzano tu ćwiczeń szczególnie utajnionych. Z tym wiązałyby się ściślejsza kontrola i likwidacja gospodarstwa rolnego. Jednak poligon i inne instytucje wojskowe wyróżniały Sieradz spośród okupowanych miast rangi powiatowej.

Instytucje okupacyjnego wymiaru sprawiedliwości

Na obszarach Rzeczypospolitej włączonych do Rzeszy zaprowadzono niemiecki ład prawny, oznaczający stosowanie niemieckiego kodeksu karnego, a także przepisów dotyczących organizacji sądownictwa. Najniższy szczebel sądownictwa powszechnego stanowiły sądy grodzkie (*Amtsgerichte*). W rejencji łódzkiej było ich osiem, w tym jeden w Sieradzu. Podlegał on sądowi krajowemu (*Landgericht*) w Łodzi, a ten Wyższemu Sądowi Krajowemu (*Oberlandesgericht*) w Poznaniu.

Sądy grodzkie rozpatrywały drobne sprawy i mogły wymierzać kary ciężkie więzienia do 2 lat, więzienia do 5 lat, aresztu, grzywny oraz utraty praw publicznych i obywatelskich praw honorowych. Od 1 stycznia 1942 r. sądy te rozstrzygały w sprawach Polaków i Żydów, w których prokuratura nie przewidywała wyższego wymiaru kary niż 5 lat obozu karnego albo 3 lat zaostrego obozu karnego. W innych sprawach orzekały sądy specjalne i doraźne, te ostatnie ferowały tylko wyroki śmierci³⁴.

A. RUSZKOWSKI, *Niemiecka broń odwetowa „V” – pociski nad Sieradzem*, „Echo. Tygodnik Sieradzki” 1996, nr 7, s. 6.

³⁴ A. GALIŃSKI, *Wykonywanie kary pozbawienia wolności w hitlerowskim Zakładzie Karnym w Sieradzu*, Łódź 1982, k. 6 [praca magisterska, kopie niektórych fragmentów w posiadaniu autora], k. 27–28.

Sąd grodzki w Sieradzu znajdował się w budynku przy Bahnhofstrasse 5. W jego gestii znajdował się też obiekt przy tej samej ulicy, ale pod numerem 14. W styczniu 1941 r. kierownikiem sądu był Ottomar Uttenweiler w randze radcy sądowego. Co ciekawe, na 24 pracowników aż 12 było Polakami (tłumacz, niższy urzędnik, posłaniec sądowy, sprzątaczką)³⁵. Powyższa informacja oznacza, że zainicjowana już na początku okupacji akcja przeglądu kadr sądowych w celu ich „ewakuacji”, co w praktyce oznaczało deportację Polaków do GG, zakończyła się niepowodzeniem. 16 lutego 1940 r. sędzia nadzorujący sieradzki sąd informował przełożonych, że zatrudnianie polskich pracowników wynikało z tego, iż znali oni zasady pracy polskiego sądu, sposób prowadzenia akt, przedwojenny stan prawny, polskie księgi wieczyste, a także spełniali funkcję tłumaczy³⁶. Trudno powiedzieć, jak sytuacja przedstawiała się w następnych latach.

Jeśli chodzi o sieradzkie więzienie, to należy zauważyć, że w przedwojennej Polsce należało ono do największych w kraju – w czerwcu 1938 r. mogło pomieścić 1120 osób, a faktycznie przebywało tam 1410 więźniów³⁷. Po zajęciu miasta Wehrmacht urządził w nim obóz jeniecki. Pod koniec października 1939 r. został on zlikwidowany i obiekt znów zaczął być wykorzystywany jako więzienie. Najpierw nazywało się ono *Justizhaus* (dosłownie: dom sprawiedliwości), następnie *Zucht haus* (więzienie ciężkie), a następnie *Strafanstalt* (zakład karny) Schieratz. W związku ze zmianą prawa karnego wprowadzonego na obszarze III Rzeszy w życie 4 grudnia 1941 r., a które zamieniało kary aresztu i więzienia dla Polaków i Żydów na karę obozu, w marcu roku następnego dotychczasowa nazwa została zmieniona na *Stammlager* (obóz macierzysty), ale w nawiasie podawano też nazwę *Strafanstalt*, gdyż kierowano tu pewną liczbę Niemców i Czechów, w stosunku do których została orzeczona kara więzienia. W sierpniu 1944 r. znów powrócono do nazwy *Strafanstalt*³⁸.

Orzekaną przez niemieckie sądy karę obozu więźniowie odbywali we właściwym (macierzystym) *Stammlager/Strafnastalt* Schieratz lub w jego filii. Pla-

³⁵ Z dziejów Liceum Ogólnokształcącego im. Kazimierza Jagiellończyka w Sieradzu, Sieradz 2010, s. 303; APŁ OS, AMS, 3, Justitzangestelter Willy Fuchs an die Schutzpolizei in Sieradsch, 31 I 1941 r., k. 5.

³⁶ APŁ OS, AMS, 1, Liste der beim Amtsgericht Sieradz beschäftigten Polen, [czerwiec 1940 r.], k. 13.

³⁷ I. WOLMAN, ...zza murów sieradzkiego więzienia. Fakty, ludzie, wydarzenia, legendy i ciekawostki. Z dziejów Zakładu Karnego w Sieradzu 1936–2014, Sieradz 2014, s. 71.

³⁸ A. GALIŃSKI, *op. cit.*, s. 6.

cówki filialne powstały w związku z utworzeniem w południowej części powiatu sieradzkiego poligonu wojskowego)³⁹. Ich utworzenie regulowała stosowna umowa zawarta 30 kwietnia 1942 r. między kierownictwem sieradzkiego więzienia a komendantem poligonu. Wszystkie wymienione obozy służyły interesom gospodarczym i wojskowym III Rzeszy.

Sieradzkim więzieniem i jego filiami (w Chabiu – przedwojenne gospodarstwo rolne więzienia położone na południowych krańcach Sieradza, Bogumiłowie, Burzeninie, Janiszewicach, Niechmirowie, Zdunach, Złoczewie, Herbertowie, Zelowie oraz w Jenie – w starej Rzeszy) kierował wyższy radca rządowy dr Josef-Heinrich Wüllner, uprzednio zatrudniony w więzieniu w Aachen. Swoje urzędowanie rozpoczął 10 grudnia 1939 r. i sprawował je przez cały okres okupacji⁴⁰.

Z dwóch instytucji okupacyjnego wymiaru sprawiedliwości w Sieradzu – sądu grodzkiego i więzienia – tej drugiej przypadła wiodąca rola. Wynikało to z tego, że więzienie miało bez porównania większą przydatność dla nazistowskiego reżimu w realizowaniu działań represyjnych wobec ludności polskiej, ale także w sferze gospodarczej, z uwagi na przymusową pracę wykonywaną przez licznych osadzonych.

Szpital, poczta i szkoła

Historia sieradzkiego szpitala św. Józefa sięgała korzeniami XIX w. Po wybuchu działań wojennych szybko zaczęli tu trafiać ranni żołnierze polscy. Z chwilą zajęcia miasta przez Wehrmacht, razem z chorymi cywilnymi zostali oni stąd usunięci, gdyż szpital przeznaczono wyłącznie dla żołnierzy niemieckich. Ten stan utrzymał się do końca października 1939 r., kiedy znów zaczęto przyjmować Polaków, a nawet Żydów⁴¹. W pierwszym rzędzie byli jednak przyjmowani Niemcy, volksdeutsche, niemieccy przesiedleńcy.

W grudniu 1939 r. dyrektorem szpitala został por. dr Leopold Coloman Maiditsch, Austriak pochodzenia chorwackiego, bardzo dobrze zapamiętany przez polską ludność za chęć niesienia pomocy medycznej wbrew

³⁹ *Ibidem*, k. 60–62.

⁴⁰ J. MIELCZAREK, *Hitlerowskie więzienie karne w Sieradzu*, „Nad Wartą” 1985, nr 15, s. 4.

⁴¹ ZŁ, *Szpitaly sieradzkie*, [w:] LMS, s. 368–369.

obowiązującym zakazom. Zasługą dr. L.C. Maiditscha, ale także efektem braku dostatecznej liczby personelu niemieckiego, było zatrudnienie w szpitalu bardzo wielu Polaków. Jego bardzo bliskim współpracownikiem w szpitalu został chirurg dr Jan Felchner, który trafił do Sieradza jako jeńiec wojenny wyznaczony do opieki nad rannymi żołnierzami polskimi, a następnie skierowany do obozu w Ostrzeszowie, skąd w lutym 1940 r. był zwolniony i sprowadzony przez dr. L.C. Maiditscha do pracy w sieradzkim szpitalu⁴². Według stanu na 1 lutego 1943 r. był on zastępcą dyrektora sieradzkiego szpitala, co z pewnością zasługuje na odnotowanie, wzięwszy pod uwagę fakt, że miasto leżało na obszarach włączonych do III Rzeszy.

W Sieradzu na terenie dawnych koszar 31. pułku Strzelców Kaniowskich (dalej: pSK) funkcjonował jeszcze drugi szpital – Rezerwowy Szpital Wojskowy. Kurowali się tu niemieccy żołnierze, ale pracownikami obsługi byli Polacy. Świadczą o tym wnioski zarządu Reserve-Lazaretu kierowane do burmistrza Sieradza o wydanie nocnych przepustek dla osób zatrudnionych w tej placówce⁴³.

Niemiecki okupacyjny aparat państwowy w Sieradzu dopełniały jeszcze dwie instytucje. Pierwszą z nich była poczta, funkcjonująca w przedwojennym budynku poczty polskiej. Formalnie jednak Urząd Pocztowy Rzeszy (*Reichspostamt*) został oddzielony od Urzędu Telegraficznego (*Telegrafenamnt*). Swoje siedziby miały one w tym samym obiekcie po poczcie polskiej przy Rathausstrasse 3⁴⁴. Drugą instytucją, o której należy wspomnieć, jest szkoła. Na obszarze Rzeszy polskim dzieciom odmówiono prawa do nauki. W okazałym budynku po przedwojennym gimnazjum koedukacyjnym w Sieradzu przy ul. Żwirki i Wigury urzędował landrat, zaś w dawnej szkole powszechnej im. Reymonta przy ul. Kościuszki 10 umieszczona została szkoła niemiecka⁴⁵.

Uruchomienie przez okupanta szpitali, szkoły czy poczty było niezbędne dla funkcjonowania Sieradza jako miasta włączonego do Rzeszy, zwiększające

⁴² AF, *Felchner Jan*, [w:] LMS, s. 94; AR, *Maiditsch Leopold Coloman*, [w:] LMS, s. 191–192.

⁴³ APŁ OS, AMS, 43, Reserve-Lazaret Schieratz. Verwaltung an das Bürgermeister Schieratz, 1 IX 1942 r., k. 34; *ibidem*, Reserve-Lazaret Schieratz. Verwaltung an das Bürgermeister Schieratz, 7 X 1942 r., k. 65.

⁴⁴ MOS, 248, Dienststellenverzeichnis des Kreises Schieratz nach dem Stand vom 1. Februar 1943, karty bez paginacji; JM, *Poczta*, [w:] LMS, s. 257.

⁴⁵ MOS, 248, Dienststellenverzeichnis des Kreises Schieratz nach dem Stand vom 1. Februar 1943, karty bez paginacji.

go z czasem swoje znaczenie dla niemieckiego państwa. W kolejnych latach rosła tu chociażby liczba niemieckich mieszkańców (m.in. z uwagi na bombardowania tzw. starej Rzeszy), którym reżim musiał zapewnić odpowiednią infrastrukturę. Natomiast ze względu na podsieradzki poligon Wehrmachtu oraz przedwojenne polskie koszary w mieście stworzono wojskowy lazaret, co także stanowiło o okupacyjnej specyfice Sieradza.

Straż pożarna

W okresie okupacji w Sieradzu funkcjonowała ochotnicza straż pożarna (*Freiwillige Feuerwehr*), która podlegała policji pomocniczej (*Hilfspolizei*) i miała wyłącznie niemieckie kierownictwo⁴⁶. Pierwszym jej komendantem był Paul Job (zam. Bahnhofstrasse 19). Wszystko na to wskazuje, że okupantowi nie udało się jednak zrealizować zamiaru oparcia ochrony przed ogniem wyłącznie na miejscowych Niemcach czy stopniowo przybywających do tego miasta przesiedleńcach i volksdeutschach. W tym celu landrat sieradzki 14 maja 1941 r. wydał zarządzenie dotyczące stawienia się do służby w szeregach straży 40–45 niemieckich mężczyzn, ale efekt tego apelu był negatywny⁴⁷. Wygląda na to, że nie zgłosił się żaden niemiecki mężczyzna! W związku z tym komisarz H. Trieschman zwrócił się o pomoc do zwierzchników lokalnych struktur Oddziałów Szturmowych (*Sturmabteilungen – SA*) i Narodowo-Socjalistycznego Korpusu Kierowców (*Nationalsozialistisches Kraftfahrkorps – NSKK*). Przewodnik (*Truppführer*) tej ostatniej organizacji wyznaczył 14 mężczyzn, ale SA już żadnego. W końcu udało się wysłać landratowi listę 45 niemieckich strażaków z Sieradza, ale nie oznaczało to ustabilizowania się jej składu⁴⁸. Wpływ na płynność stanu osobowego miały niemieckie potrzeby wojenne i związane

⁴⁶ Szerzej zob.: K. LESIAKOWSKI, *W cieniu swastyki. Straż pożarna w Sieradzu w czasie II wojny światowej – zagadnienia organizacyjne i kadrowe*, „Rocznik Łódzki” 2013, t. 60, s. 251–263; TO, *Ochotnicza Straż Pożarna*, [w:] LMS, s. 236; J. MILCZAREK, *Sieradzka straż pożarna 1876–1976*, Sieradz 1977.

⁴⁷ APŁ OS, AMS, 41, Der Landrat des Kreises Sieradz an den Herrn Amtskommissar der Stadt Sieradz, 14 V 1941 r., k. 20.

⁴⁸ APŁ OS, AMS, 41, NSKK Motortrupp 42/III116 Sieradz an Herrn Amtskommissar, 8 V 1941 r., k. 18–19; *ibidem*, Der Amtskommissar der Stadt Sieradz an die Angehörigen der Freiwilligen Feuerwehr in Sieradz, 21 V 1941 r., k. 23; *ibidem*, Der Amtskommissar der Stadt Sieradz an die NSKK-Männer, 21 V 1941 r., k. 24.

z tym sięganie po rezerwistów, także tych pozyskiwanych z szeregów straży. Potrzeby Wehrmachtu były priorytetowe, o czym przekonali się nawet niemieccy komendanci, w tym komendant straży na powiat i miasto inż. Alfred Müller⁴⁹. W 1943 r. on także został powołany do wojska. Zabiegi o jego wyreklamowanie nie okazały się skuteczne.

W dniu 1 lipca 1942 r. niemiecka ochotnicza straż pożarna w Sieradzu liczyła 39 osób⁵⁰, z tego w wieku do 30 lat były 4 osoby, 31–40 lat – 20 osób, starsze niż 40 lat – 15 osób. Oznacza to, że przeważali strażacy w dojrzałym lub starszym wieku (najstarszy był z rocznika 1883, a najmłodszy z 1924). W tej sytuacji okupant zmuszony był korzystać z polskich strażaków. Obok straży niemieckiej funkcjonowała więc i polska formacja, oczywiście pod zarządkiem okupanta. Zespoły gaśnicze były od siebie całkowicie oddzielone i niewiele wiadomo, jak wyglądały akcje likwidacji konkretnych pożarów. Są przesłanki, aby sądzić, że Niemcy decydowali o organizacji akcji gaśniczej i dla polskich zastępów, gdy było to możliwe, pozostawiali raczej zadania pomocnicze. Gdy 31 grudnia 1942 r. wybuchł potencjalnie bardzo groźny pożar na dachu sieradzkiego klasztoru, zajmowanego przez polskie zakonnice i częściowo niemiecki urząd, na miejscu pojawili się polscy i niemieccy strażacy: „Policja nie dopuściła polskich strażaków, którzy spieszyli nam na pomoc – po raz pierwszy weszła do akcji straż złożona z Niemców. Okazali się tak mało sprawni, że zanim doprowadzili wężami wodę z Żegliny [pobliska rzeczka – przyp. K.L.], już siostry same zlikwidowały ognisko pożaru. Ustawiły się w dwa szeregi i błyskawicznie podawały wiaderka z wodą jedna drugiej z parteru aż na strych”⁵¹. Z tego wynika, że okupant korzystał z polskich strażaków, bo był do tego zmuszony przez okoliczności, ale nawet w trakcie akcji gaśniczej dało się zauważyć różnicowanie na tle narodowościowym i wynikającą z tego nieufność.

Trudno powiedzieć, jak wyglądał sposób naboru Polaków do straży, wątpić jednak należy w to, iż służba w całości była dobrowolna. Wziąwszy pod uwagę okoliczność, że Niemców przymuszano, sięgając po odpowiednie przepisy prawa, to zapewne i przedwojenni polscy strażacy też byli w podobny sposób mobilizowani. Nie można jednak przy tym całkowicie wykluczyć i innych

⁴⁹ APŁ, PRŁ, 480, Der Regierungspräsident an den Befehlshaber der Ordnungspolizei in Posen, 25 IX 1943 r., karty bez paginacji.

⁵⁰ APŁ OS, AMS, 41, Mitglieder der Freiw[ilige] Feuerwehr Schieratz, 1 VII 1942 r., k. 108, 203.

⁵¹ S.P.A. JASKULANKA, *op. cit.*, s. 205–206.

motywacji, przykładowo chęci wykazania się przydatnością na gruncie sieradzkim, co w ostatecznym rozrachunku mogło chronić przed wywózką na roboty przymusowe do Rzeszy.

Zastępy ochotniczej straży pożarnej złożone z Polaków na obszarach włączonych do Rzeszy to niewątpliwie mało znany aspekt okupacji, wart jednak wyeksponowania, gdyż ukazuje on kurczące się w miarę trwania wojny możliwości mobilizacyjne nazistowskiego reżimu. Mimo rasistowskiego zaciętrzewienia, z braku własnych strażaków, okupant zmuszony był sięgnąć po polskie zasoby.

Podsumowanie

Z powyższego wynika, że Sieradz, mimo iż przed 1939 r. był niewielkim, typowym miastem powiatowym, po włączeniu do Rzeszy został przez okupanta potraktowany z dużą uwagą. Choć formalnie niewiele się zmieniło – miasto utrzymało jedynie przedwojenny status, ale w praktyce jego rola znacząco wzrosła. Przemawiały za tym następujące okoliczności: w Sieradzu już przed 1939 r. funkcjonowało wielkie więzienie oraz polska infrastruktura koszarowa – ten pierwszy obiekt (rozbudowany o dodatkowe filie) nadawał się do wykorzystania jako narzędzie represji wobec polskiego żywiołu, natomiast drugi – do celów ściśle wojskowych. Istotne było także korzystne położenie miasta – drogi prowadzące do Łodzi, Wrocławia i Poznania, ważnych ośrodków administracyjnych Rzeszy, a także linia kolejowa. Jednocześnie miasto znajdowało się w pewnym oddaleniu od tzw. starej Rzeszy, od 1943 r. intensywnie bombardowanej przez lotnictwo aliantów. Dlatego rola Sieradza w czasie wojny wzrastała, a nie malała. Potwierdzeniem tego wniosku są nazistowskie plany głębokiej przebudowy miasta i upodobnienia go do niemieckich ośrodków miejskich. Rozbudowane niemieckie interesy oznaczały, że w Sieradzu musiała powstać odpowiednia sieć urzędów i instytucji, przez które realizowała się niemiecka, okupacyjna polityka. Tym samym tworzyły one swoiste piętno ciężące w latach II wojny światowej na życiu miasta. Niektóre z nich, np. instytucje wojskowe czy więziennie-obozone, nie istniały w innych miastach tej samej rangi. Należy tu zwłaszcza zwrócić uwagę na utworzenie obozu jenieckiego, poligonu Wehrmachtu i lazaretu (rezerwowego szpitala wojskowego) dla kontuzjowanych niemieckich żołnierzy. Natomiast dążenia do germanizacji miasta pociągały za sobą rozbudowę struktur NSDAP i sieci podległych jej

organizacji. To oznaczało, że na sieradzkim gruncie ludność niemiecka bardzo mocno została wciągnięta w działalność pronazistowską. Istotnym zadaniem budowanego przez okupanta własnego systemu instytucjonalnego było wykorzystanie w interesie III Rzeszy polskiego potencjału ludnościowego, przy jednoczesnym zwalczaniu wszelkiej jego nieprawomyślności. W tym zakresie czołową rolę miała do odegrania placówka gestapo. Aparat okupacyjny stał się narzędziem germanizacji i ucisku dla przedwojennej ludności miasta. Warto jednak zauważyć, że na poziomie powiatowym niemiecka polityka w pewnych momentach ulegała zachwianiu. Stąd niektóre instytucje okupacyjne, np. straż pożarna czy szpital cywilny, zmuszone były korzystać – rzecz jasna w ograniczonym zakresie – z Polaków. Ta kwestia zasługuje na rozwinięcie w dalszych badaniach o charakterze porównawczym. Dopiero wtedy będzie możliwe dokonanie właściwej oceny sprawności działania okupacyjnego aparatu III Rzeszy w Sieradzu i innych miastach tej samej rangi.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Archiwum Państwowe w Łodzi

Prezes Rejencji Łódzkiej 231, 263, 480.

Szef Zarządu Cywilnego 8 Armii 5a, 10a, 21.

Archiwum Państwowe w Łodzi Oddział w Sieradzu

Akta miasta Sieradza 1, 3, 41, 43, 81.

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Oddział w Łodzi

164/225 t. 2, 707/55, GK 707/870, GK 759/9, Ds. 118/67,1/559, 1/8397.

Muzeum Okręgowe w Sieradzu

248.

Powiatowa Biblioteka Publiczna w Sieradzu

Pogorzelski W., *Kronika wojny 1939 r.* [kopia rękopisu].

Szkatuła piórem rzeźbiona Jana Matusiaka z Sieradza, t. V: 1995–1999 [rękopis].

Źródła drukowane

Jaskulanka S.P.A., *Kronika okupacyjna klasztoru siostr urszulanek w Sieradzu (zapiski kronikarskie i wspomnienia 1939–1945)*, Niepokalanów 1993.

Prasa

„Nad Wartą” 1985.

Opracowania

Baranowski J., *Hitlerowska administracja ogólna w Sieradzkim*, „Biuletyn Okręgowej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu Instytutu Pamięci Narodowej” 1994, t. 3, s. 17–26.

Cygański M., *Policja kryminalna i porządkowa III Rzeszy w Łodzi i rejencji łódzkiej (1939–1945)*, „Rocznik Łódzki” 1972, t. 16, s. 27–65.

Cygański M., *Powiat sieradzki w latach okupacji hitlerowskiej 1939–1970*, „Rocznik Łódzki” 1970, t. 14, s. 79–116.

Galiński A., *Wykonywanie kary pozbawienia wolności w hitlerowskim Zakładzie Karnym w Sieradzu*, Łódź 1982 [praca magisterska, kopie niektórych fragmentów w posiadaniu autora].

FA, *Felchner Jan*, [w:] *Leksykon miasta Sieradza*, red. S.T. Olejnik, Sieradz 2006, s. 94.

Jabłoński C., *Lata okupacji hitlerowskiej w Brzezinach 1939–1945*, [w:] *Brzeziny. Dzieje miasta*, red. K. Badziak, Łódź–Brzeziny 1997, s. 353–409.

Lesiakowski K., *Hitlerowcy w Sieradzu*, [w:] *Sieradz. Dzieje miasta*, red. K. Lesiakowski, Łódź–Sieradz 2014, s. 57–76.

Lesiakowski K., *Hitlerowskie plany przebudowy Sieradza*, „Dzieje Najnowsze” 2015, nr 1, s. 45–59.

Lesiakowski K., *W cieniu swastyki. Straż pożarna w Sieradzu w czasie II wojny światowej – zagadnienia organizacyjne i kadrowe*, „Rocznik Łódzki” 2013, t. 60, s. 251–263.

Milczarek J., *Eksterminacja ludności polskiej i ruch oporu w Sieradzu w okresie okupacji hitlerowskiej*, Sieradz 1988.

Milczarek J., *Powiat sieradzki w świetle źródeł hitlerowskich z lat 1939–1945*, „Sieradzki Rocznik Muzealny” 1991–1992, t. 8, s. 167–181.

Milczarek J., *Sieradzka straż pożarna 1876–1976*, Sieradz 1977.

MJ, *Poczta*, [w:] *Leksykon miasta Sieradza*, red. S.T. Olejnik, Sieradz 2006, s. 257.

Nawrocki S., *Policja hitlerowska w tzw. Kraju Warty 1939–1945*, Poznań 1970.

- OT, *Ochotnicza Straż Pożarna*, [w:] *Leksykon miasta Sieradza*, red. S.T. Olejnik, Sieradz 2006, s. 234–236.
- RA, *Maiditsch Leopold Coloman*, [w:] *Leksykon miasta Sieradza*, red. S.T. Olejnik, Sieradz 2006, s. 191–192.
- RA, *Poligon wojskowy*, [w:] *Leksykon miasta Sieradza*, red. S.T. Olejnik, Sieradz 2006, s. 259–261.
- Ruszkowski A., *Niemiecka broń odwetowa „V” – pociski nad Sieradzem*, „Echo. Tygodnik Sieradzki” 1996, nr 7, s. 6.
- Ryszka F., *Państwo stanu wojennego*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1985.
- Szerer M., *Poligon niemiecki pod Sieradzem*, „Na Sieradzkich Szlakach” 2010, nr 1, s. 28–30.
- Wolman I., *...zza murów sieradzkiego więzienia. Fakty, ludzie, wydarzenia, legendy i ciekawostki. Z dziejów Zakładu Karnego w Sieradzu 1936–2014*, Sieradz 2014.
- Z dziejów Liceum Ogólnokształcącego im. Kazimierza Jagiellończyka w Sieradzu*, Sieradz 2010.
- ZŁ, *Szpitala sieradzkie*, [w:] *Leksykon miasta Sieradza*, red. S.T. Olejnik, Sieradz 2006, s. 368–369.

Netografia

<http://sieradz-praga.pl/wspomnienia-andrzeja-ruszkowskiego-z-lat-okupacji/> (dostęp: 11 VIII 2020).

Krzysztof Lesiakowski

OCCUPATIONAL BRAND. THE INSTITUTIONAL APPARATUS OF THIRD REICH IN THE COUNTY TOWN - ILLUSTRATION OF SIERADZ 1939-1945

Summary. Before World War II Sieradz was the average county town. During German occupation and after incorporation into Third Reich its position significantly increased. The expression of that was creating many institutions, which separated this city from other in similar size. Except county administration, municipal board and police in Sieradz, there were functioning the outpost of Gestapo, the prisoner-of-war camp and the severe jail, too. Through these institutions the German occupational policy was realized. Functioning of military hospital and weapons test site of Wehrmacht proclaimed the specificity of Sieradz, too. Except that, Nazis framed plans of city deep redevelopment and assimilation Sieradz to German cities. All of these institutions and plans served only Third Reich interests.

Keywords: World War II, German occupation in Poland, Nazi administration, Sieradz